

02

การก่อเกิดแนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนม*

The Origin of Phra That Phanom Replica Concept

เกศินี ศรีวงศ์ษา**

Kesineee Sriwongsa

* เนื้อหาของบทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในวิทยานิพนธ์ เกศินี ศรีวงศ์ษา. “การศึกษาความสำคัญของพระธาตุพนมผ่านการจำลองแบบ” วิทยานิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์คือ รองศาสตราจารย์ ดร. รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง

** นักศึกษาระดับปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

แนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนมก่อเกิดขึ้นโดยกรมพระราชวังบวรมหาดักดิพลเสพ ด้วยแรงศรัทธาในพุทธศาสนาและพระธาตุพนมเป็นสำคัญ แต่พระธาตุพนมจำลองสร้างขึ้นครั้งแรกโดยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวตามพระราชนิยามส่วนพระองค์ และการปกป้องผืนแผ่นดินหัวเมืองลาวล้านช้างในปกครองสยามให้รอดพ้นจากจักรวรรดินิยมตะวันตก ต่อมาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพน่าจะนำเอาแนวคิดดังกล่าวนี้มาปรับประยุกต์ใช้ในบริบทใหม่เนื่องด้วยพากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกอยู่ภายใต้อำนาจของฝรั่งเศสแล้ว ทำให้พื้นที่พากฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนกลางหรืออีสานของสยามเสี่ยงต่อการถูกยึดครอง จึงมีการสร้างพระธาตุพนมจำลองรุ่นแรกขึ้นในพื้นที่แห่งนี้ เพื่อรวมผู้คนในแถบกลุ่มแม่น้ำโขงให้ผูกใฝ่ในสยาม โดยใช้แรงศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุพนมเป็นแรงขับเคลื่อน และทำให้มหาอำนาจชาติตะวันตกตระหนักถึงอาณาเขตของสยามแห่งนี้ ส่งผลให้พระธาตุพนมจำลองเป็นที่นิยมสร้างแพร่หลายตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

คำสำคัญ: พระธาตุพนม, การจำลองแบบพระธาตุพนม, พระธาตุพนมจำลอง, แนวคิดการจำลองแบบ

A b s t r a c t

The idea to create Phra That Phanom replicas was first formed by Viceroy Sakdipholeseph largely out of his faith in Buddhism. However, the first Phra That Phanom replica was built by King Pinklao based on his interest in the Lao Lan Chang district of Siam and his protection of it from Western Imperialism. Later, Prince Damrong Rajanubhab implemented the idea because he saw that the left side of the Mekong River was under French colonial rule, while the right side of Mekong River, or the Isan region of Siam, was at risk of being colonized. So the first group of Phra That Phanom replicas were built in the region. The purpose of these replicas was to unite the people in the Mekong area of Siam using their faith in Phra That Phanom, and to send signals to the main colonial powers that this territory belonged to Siam. Phra That Phanom replicas have since been widely built.

Keywords: Phra That Phanom, Phra That Phanom Replica, Replica Concept

บทนำ

การจำลองแบบพระธาตุพนมนิยมในพื้นที่ภาคอีสาน และพบกระจายไปยังดินแดนอื่นๆ ของประเทศไทย รวมไปถึงสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว สะท้อนให้เห็นถึงความเลื่อมใสศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุพนม รวมทั้งสังคมชาวพุทธแห่งลุ่มแม่น้ำโขง และการกระจายตัวของกลุ่มชนนี้ไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ต่างๆ ของดินแดนไทย ซึ่งสัมพันธ์ต่อการเมืองการปกครองของประเทศไทย จึงสนใจศึกษาเกี่ยวกับประเด็นการก่อเกิดแนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนม เพื่อให้ทราบถึงมูลเหตุของการปรากฏแนวคิดนี้และเป็นที่นิยมแพร่หลายในพื้นที่อีสานสืบมา

ภาพถ่ายเก่าเงาสะท้อนที่มาพระธาตุพนมจำลอง

พระธาตุพนมในยุคอาณาจักรศรีโคตรบูรมีลักษณะคล้ายปราสาทขอมและจาม สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ครั้นยุคอาณาจักรล้านช้างสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชได้ปรับเปลี่ยนส่วนยอดของพระธาตุองค์นี้ให้เป็นบัวเหลี่ยมในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 กลายเป็นเจดีย์ทรงปราสาทยอดบัวเหลี่ยม และก่อครอบยอดบัวเหลี่ยมด้วยโลหะคร่าวพระครูหลวงโพนสะเม็กในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 เมื่อถึงยุคราชอาณาจักรสยามก็พบงานบูรณะสมัยรัชกาลที่ 3 ประดับลายดอกไม้กลมบนยอดบัวเหลี่ยมลักษณะป้อม ดังปรากฏในภาพถ่ายเก่าปี พ.ศ. 2410 แต่ไม่พบพระธาตุพนมจำลอง

องค์ใดมียอดบัวเหลี่ยมลักษณะป้อมเช่นนี้ และจากการตรวจสอบภาพถ่ายเก่าของพระธาตุพนม พบว่าในช่วงปี พ.ศ. 2410-2432 ตรงกับสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปรับยอดบัวเหลี่ยมให้สูงชะลูดขึ้นไป (ทั้งนี้ดูความเป็นมาทางรูปแบบของพระธาตุพนมเพิ่มเติมได้ในบทที่ 2 ของวิทยานิพนธ์) ซึ่งคล้ายคลึงกับโครงสร้างของพระธาตุพนมจำลองที่วัดบวรสถานสุทธาราวาส และวัดแห่งนี้สร้างขึ้นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จึงสามารถเชื่อมโยงได้ถึงแนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนม กล่าวคือ

พระธาตุพนมในภาพถ่ายเก่าปี พ.ศ. 2410 (ภาพที่ 1) จากหนังสือ “ประวัติพระธาตุเจดีย์-วัดสำคัญ และพระครูยอดแก้วโพนสะเม็ก” ฉบับภาษาลาว (ท่านคำ จำปาแก้วมณี 2534: 140) คล้ายคลึงกับภาพวาดพระธาตุพนมของ Louis Marie Joseph Delaporte นักสำรวจชาวฝรั่งเศส (พ.ศ. 2385-2468) วาดขึ้นประมาณปี พ.ศ. 2413-2418 ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถาน Guimet ในนครปารีส ประเทศฝรั่งเศส แสดงให้เห็นว่าพระธาตุพนมในช่วงเวลานี้มีเรือนธาตุซ้อนลดหลั่นกัน 2 ชั้นรับยอดบัวเหลี่ยมลักษณะป้อมประดับแถวลายดอกไม้กลม ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้นโดยไม่มีหน้ากระดานคั่นรับปลียอดและปีกฉัตรวลี

รูปแบบยอดบัวเหลี่ยมของพระธาตุพนมในช่วงต้นต่างออกไปจากยอดบัวเหลี่ยมโลหะที่ไม่ประดับลวดลายครึ่งพระครูหลวงโพนสะเม็กบูรณะเมื่อปี พ.ศ. 2236-2245 (วัชรินทร์ พุ่มพงษ์แพทย์ 2519: 134-145) (ภาพที่

2) แสดงให้เห็นว่าพระธาตุพนมในภาพถ่ายเก่าปี พ.ศ. 2410 มีการก่อครอบทับยอดบัวเหลี่ยมโลหะนี้ โดยเชื่อว่าเป็นงานคราวบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) เพราะมีการประดับลายดอกไม้กลมบนยอดบัวเหลี่ยม ซึ่งไม่เคยปรากฏในศิลปะล้านช้างมาก่อน และน่าจะแน่ใจว่าเจดีย์ตามแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 มักประดับตกแต่งด้วยลวดลายพรรณพฤกษา เช่น พระมหาเจดีย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพฯ (สันติ เล็กสุขุม 2548: 107-109; ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2551: 169-177) ที่สำคัญพบตัวอย่างงานบูรณะเจดีย์ด้วยลายดอกไม้สี่กลีบในพื้นที่หัวเมืองประเทศราช ได้แก่ เจดีย์วัดกู่เต้า เมืองเชียงใหม่ (จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา 2541: 138-139) เมื่อพิจารณาประกอบกับเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ ชวนให้คิดเห็นว่าสยามในรัชกาลที่ 3 อาจปฏิสังขรณ์พระธาตุพนมหลังจากชนะศึกเจ้าอนุวงศ์ที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2369-2371 (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) 2506: 29-91) เพื่อแสดงให้กลุ่มชนลุ่มแม่น้ำโขงเห็นว่ากษัตริย์แห่งสยามเป็นผู้มีบุญญาธิการมากตามธรรมเนียมในตำนานอูร์จครธาตุ จึงสามารถรวมผู้คนในแถบนี้ให้เป็นปึกแผ่นมาระยะหนึ่งก็เป็นได้

พระธาตุพนมในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มียอดบัวเหลี่ยมลักษณะป้อมไม่เหมือนกับพระธาตุพนมในภาพถ่ายเก่าปี พ.ศ. 2432 ที่มียอดบัวเหลี่ยมลักษณะชะลูดขึ้นไป (ภาพที่ 3) หมายความว่าในช่วงปี พ.ศ. 2410-2432 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) มีการบูรณะก่อครอบยอดบัวเหลี่ยมของพระธาตุพนมอีกครั้ง และคงก่อนปี พ.ศ. 2432 มาหลายปี เพราะจากภาพถ่ายเก่าแลดูชำรุดทรุดโทรมมากแล้ว ต่อมาในปี พ.ศ. 2444 พระธาตุองค์นี้ได้รับการซ่อมแซมโดยพระครูวิโรจน์รัตโนบล ตามรูปแบบเดิม พร้อมทั้งประดับกระจกและกระเบื้องเคลือบในบางส่วนเพิ่มเติม (กรมศิลปากร 2522: 31-32; เติม วิชาคย์พจนกิจ 2546: 545) แล้วจากการศึกษาเปรียบเทียบภาพถ่ายเก่าพบว่าพระธาตุพนมได้รับการบูรณะตามลักษณะที่ปรากฏบนจารึกดินเผาของพระครูวิโรจน์รัตโนบล

อย่างไรก็ดี การคลี่คลายทางด้านรูปแบบของพระธาตุพนมในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยปรับยอดบัวเหลี่ยมให้สูงชะลูดขึ้นไปมาจากการก่อครอบทับยอดเดิม และนำเสนอใจว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับพระธาตุพนมจำลองในภาพถ่ายเก่าของวัดบวรสถานสุทธารวาส กรุงเทพฯ แต่พระธาตุพนมจำลององค์นี้มีประวัติความเป็นมาคลุมเครือราวรัชกาลที่ 3-5 ทำให้ได้ข้อสมมุติฐานที่ว่าพระธาตุพนมที่บูรณะในช่วงรัชกาลที่ 5 อาจจะส่งแรงบันดาลใจมาให้กับพระธาตุพนมจำลองที่วัดบวรสถานสุทธารวาส หรือพระธาตุพนมจำลองแห่งนี้ อาจจะเป็นต้นแบบในการซ่อมแซมพระธาตุพนมก็เป็นได้ จึงเห็นจำเป็นต้องตรวจสอบอายุสมัยการสร้างพระธาตุพนมจำลององค์นี้ เพื่อให้ทราบถึงความ เป็นมาของการคลี่คลายทางด้านรูปแบบและการจำลองแบบพระธาตุพนม

พระธาตุพนมจำลองก่อเกิดขึ้น ณ วัดบวรสถานสุทธารวาส

พระธาตุพนมจำลอง ณ วัดบวรสถานสุทธารวาส หรือเรียกกันว่าวัดพระแก้ววังหน้า (ภาพที่ 4) ยังไม่มีความชัดเจนในการกำหนดอายุสมัย หากถือตามปีการสร้างวัดและปีการรื้อถอน จักได้ช่วงเวลาการสร้างพระธาตุพนมจำลองแห่งนี้อย่างคร่าวๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2370-2440 โดยมีกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 3-5 ปกครองดูแลถึง 3 พระองค์ ซึ่งเป็นช่วงเวลา ที่สัมพันธ์คาบเกี่ยวกับการบูรณะพระธาตุพนมในช่วงรัชกาลที่ 5 จึงได้ตรวจสอบยุคสมัยของพระธาตุพนมจำลองแห่งนี้ ดังนี้

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2553: 52-55) ทรงปรารภตามการสืบความจากผู้คนในสมัยนั้นว่า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ (พ.ศ. 2367-2375) ในรัชกาลที่ 3 โปรดให้สร้างวัดบวรสถานสุทธารวาสขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชาและแก้บนครั้งเสด็จยกกองทัพไปปราบขบถเจ้าอนุวงศ์ที่เวียงจันทน์ และโปรดให้สร้างพระธาตุพนมจำลองขึ้นในคราวนี้ด้วย แต่สร้างวัดไม่ทันแล้วเสร็จก็สวรรคตไปก่อนในปี พ.ศ. 2375 จากเนื้อความนี้บ่งบอกว่าสร้างวัดขึ้นหลังจากกรมพระราชวังบวรฯ กลับมาจากเวียงจันทน์ในปี พ.ศ. 2370 (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) 2506:

62-69) สอดคล้องกับงานศิลปกรรมต่างๆ เช่น พระอุโบสถ ชุ่มประตูป่าอย่าง
จีน และมณฑปยอดเจดีย์ที่ปรากฏในภาพถ่ายเก่าเป็นงานช่างในยุคสมัย
ของพระองค์ (ประภัสสร ชูวิเชียร 2559: 268-275) แต่ที่สวรรคตไปก่อน
จะสร้างวัดให้แล้วเสร็จ จึงเกิดข้อสงสัยว่าพระธาตุพนมจำลองสร้างขึ้นใน
คราวนี้หรือไม่

เมื่อตรวจสอบตำแหน่งที่ตั้งของพระธาตุพนมจำลองในแผนผังวัด
บวรสถานสุทธาวาส พบว่าพระธาตุองค์นี้ไม่ได้ตั้งอยู่ในกำแพงแก้วเหมือน
กับมณฑปยอดเจดีย์ โดยก่อประชิดติดกับกำแพงวัด ถึงแม้ว่าอยู่ในแนว
แกนหลักกึ่งกลางของพระอุโบสถ แต่ก็ไม่พบเจดีย์องค์ใดอยู่ในตำแหน่ง
เช่นเดียวกับพระธาตุพนมจำลองประจำด้านอื่นๆ ของพระอุโบสถที่จักก้อ
ให้เกิดแผนผังแบบสมมาตร อันเป็นเครื่องยืนยันว่าสร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน
ได้ จึงแลดูอยู่นอกเหนือไปจากแบบแผนเดิมและเป็นงานสร้างต่างยุคสมัย
ในช่วงหลังลงมา ประกอบกับไม่เคยมีประเพณีการสร้างเจดีย์จากหัวเมือง
ประเทศราชในวัดของพระบรมมหาราชวังและพระบรมราชวัง แล้วอาจสื่อ
ไปถึงอนุสรณ์สถานแห่งชัยชนะครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์ของกรมพระราชวังบวรฯ
อันเป็นการเชิดชูเกียรติภูมิของพระองค์ น่าจะเป็นเหตุให้ไม่ได้รับความเห็น
ชอบจากรัชกาลที่ 3 เพราะไม่ใช่ธรรมเนียมของสยาม เช่นเดียวกับกรณีทรง
พระราชทานห้ามมิให้สร้างพระอุโบสถยอดปราสาทแบบพระบรมมหาราช
วังในวัดของพระบรมราชวัง (กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
2525: 174) ทั้งนี้ถือเป็นการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีของสยาม เพื่อ
คงอำนาจของพระมหากษัตริย์เอาไว้

นอกจากนี้ เชื่อกันกันว่ากรมพระราชวังบวรฯ ทรงเลื่อมใสศรัทธา
พระพุทธบาทมาก เมื่อเสด็จกลับจากปราบขบถที่เวียงจันทน์ ทรงอุทิศถวาย
เครื่องสูงเอาไว้เป็นพุทธบูชา และทรงสร้างพระเจดีย์ตามแบบพระธาตุพนม
เอาไว้ 1 องค์ ณ วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี (สมเด็จพระยาตาก
ราชานุภาพ 2466: อธิบายเรื่องพระบาท) แต่ก็ไม่ปรากฏพระธาตุองค์ใด
เหมือนกับพระธาตุพนม หรืออาจจะสร้างแต่ไม่เหมือน ดังที่พบพระเจดีย์

องค์หนึ่งมีเค้าโครงอย่างพระธาตุพนมอยู่บ้างคือ มีเรือนธาตุซ้อนลดหลั่นกัน แต่ละชั้นประดับซุ้มประตูทั้ง 4 ด้าน และเรือนธาตุชั้นแรกกันขอบบนขอบล่างและมีเสาหลอกประจํามุม แต่ในรายละเอียดแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เพราะพระเจดีย์องค์นี้มีเรือนธาตุในผังสี่เหลี่ยมซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น แต่ละชั้นประดับซุ้มลดทั้ง 4 ด้าน เหนือขึ้นไปเป็นฐานบัวลูกฟักรองรับยอดองค์ระฆังในผังกลมที่มีบัลลังก์รับบัวกลุ่มเถาและปลียอด ทั้งนี้ทั้งนั้นไม่แน่ชัดว่าสร้างขึ้นในคราวกรมพระราชวังบวรฯ หรือในภายหลัง เพราะหลักฐานพงศาวดารกล่าวถึงปี พ.ศ. 2370 ที่พระองค์เดินทัพกลับได้สร้างพระเจดีย์ปราบเวียงที่เมืองพันพร้าว (อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย) เท่านั้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) 2506: 69) และจากภาพถ่ายเก่าแสดงให้เห็นว่าพระเจดีย์วัดพระพุทธบาทคงสร้างขึ้นก่อนปี พ.ศ. 2439 มาหลายปี (ภาพที่ 5) เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับพระธาตุพนมจำลอง ณ วัดบวรสถานสุทธาวาส ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพระบวชสร้างขึ้นโดยกรมพระราชวังบวรฯ ในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน ทำให้เกิดข้อสงสัยถึงรูปแบบที่แตกต่างกันอยู่หลายประการ จึงเห็นควรศึกษาในโอกาสต่อไป ทว่าด้วยรูปแบบของพระเจดีย์องค์นี้มีใช้เจดีย์ทรงปราสาทยอดบัวเหลี่ยมอย่างพระธาตุพนม ในการศึกษาครั้งนี้จึงไม่ได้จัดให้เป็นพระธาตุพนมจำลอง

อย่างไรก็ดี สังเกตเห็นว่าพระธาตุพนมจำลอง วัดบวรสถานสุทธาวาส ในภาพถ่ายเก่า ซึ่งมีการจดบันทึกของหอพระสมุดวชิรญาณระบุว่า เป็นภาพถ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 (หวญ. 39/7 ภ.002) ยังไม่แล้วเสร็จ แต่อยู่ในสภาพดีเช่นเดียวกับสิ่งปลูกสร้างอื่นๆ ทั้งที่พระบวรราชวังปล่อยให้ถูกทิ้งร้างมานานกว่า 18 ปี เพราะรัชกาลที่ 3 ไม่ทรงแต่งตั้งผู้ใดขึ้นมาดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ และที่สำคัญวัดในวังหน้าไม่มีพระภิกษุจำพรรษา เช่นเดียวกับวัดในวังหลวง ทำให้วัดแห่งนี้ไม่ได้ถูกใช้งานเหมือนกับวัดอื่นๆ ย่อมชำรุดทรุดโทรมเป็นแน่แท้ แสดงว่าภาพถ่ายเก่านี้ได้ถ่ายครั้งสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในวัดบวรสถานสุทธาวาสผ่านการซ่อมแซมมาแล้ว ซึ่งมีการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่โดยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2408) ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-2411) ประทับที่พระ บวรราชวังแห่งนี้นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2394 ซึ่งขณะนั้นชำรุดทรุดโทรมอย่างมาก กระทั่งพระองค์ทรงพระราชดำริว่า “เออ อยู่ดีดีก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง” เป็นเหตุให้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระบวรราชวังเป็นการใหญ่ เพื่อให้สมพระ เกียรติเสมือนพระเจ้าแผ่นดิน และตามพระราชนิยมของพระองค์ ที่สำคัญ พระครูธรรมวิธานาจารย์ที่อยู่ในยุคสมัยนั้นให้ความว่าสถานที่ต่างๆ ที่ ปรากฏให้เห็นในช่วงสมเด็จพระ บรมพระยาดำรงราชานุภาพสอบความ ล้วน เป็นงานสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดี พระองค์ ทรงสร้างไม่ทันแล้วเสร็จก็เสด็จสวรรคตไปก่อนในปี พ.ศ. 2408 ดังที่รัชกาล ที่ 4 ทรงสร้างพระที่นั่งบรมบริเวศน์ที่ค้างอยู่จนแล้วเสร็จ และตีกอีก 1 หลัง (พระที่นั่งสารโฆรรัตนประพาศ) แต่ก็ไม่แล้วเสร็จในรัชกาลของพระองค์ (สม เด็จพระ บรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2553: 59-64 และ 70)

เมื่อพิจารณาพระราชนิยมในศิลปวัฒนธรรมลาวล้านช้างของ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าพระองค์โปรดเครื่องดนตรี ที่เรียกกันว่า “แคน” สามารถพ็อนและแอ่วลาวได้อย่างชำนาญ แล้วยัง เสด็จไปหมู่บ้านต่างๆ ของกลุ่มชนลาวล้านช้างบ่อยครั้ง จนแลดูเหมือนกับ เป็นชาวลาว (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) 2506: 675-676; สม เด็จพระ บรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2553: 67) ทั้งพระองค์โปรดให้อัญเชิญ พระเสริมมาจากวัดโพธิ์ชัย เมืองหนองคาย เพื่อประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ วัดบวรสถานสุทธาวาส ครั้นทอดพระเนตรก็โปรดให้ประดิษฐานไว้บนแท่น เสวตฉัตรในท้องพระโรงของพระบวรราชวัง (อรุณ สันธนาภรณ์ 2554: 28- 29) แสดงว่าพระองค์ให้ความสำคัญกับกลุ่มชนลาวซึ่งมีอยู่ในปกครองเป็น จำนวนมาก จึงสันนิษฐานว่าพระองค์โปรดให้สร้างพระธาตุพนมจำลอง ณ วัดบวรสถานสุทธาวาสแห่งนี้

อีกทั้งมีประเด็นเชื่อมโยงกับการเมืองการปกครอง ด้วยแนวคิดการ จำลองแบบพระธาตุเจดีย์สำคัญในดินแดนสยามปรากฏเด่นชัดมาตั้งแต่

ต้นรัชกาลที่ 4 เพื่อสร้างเอกลักษณ์หรือตัวตนของสยามขึ้นมาจากรากฐานวัฒนธรรมเดิมที่เคยเจริญรุ่งเรืองบนผืนแผ่นดินสยาม ได้แก่ สมัยสุโขทัย และอยุธยา (ชาติรี ประภิตนทการ 2550: 63-91) อาทิ การจำลองเจดีย์ทรงระฆังแบบอยุธยาไว้ในกรุงเทพฯ คราวสร้างพระศรีรัตนเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในปี พ.ศ. 2398 พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ช่างไปถ่ายแบบมาจากพระเจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (สมเด็จพระยาตำราภิรมย์ 2518: 190) เพื่อแสดงให้เห็นว่าสยามมีประวัติความเป็นมาอันเจริญรุ่งเรืองไม่อ่อนด้อยไปกว่าชาติใด จึงนับเป็นการสร้างประวัติศาสตร์รัฐชาติสยามให้ประจักษ์แก่มหาอำนาจชาติตะวันตกท่ามกลางกระแสจักรวรรดินิยมตะวันตก

เมื่อฝรั่งเศสแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าแข่งขันกับอังกฤษ โดยหมายจะยึดครองตลาดอินโดจีนและใช้แม่น้ำโขงเป็นเส้นทางการค้าไปสู่มณฑลยูนนานของจีน (กองทัพเรือ 2549: 39) ก็เริ่มรุกรานดินแดนในปกครองสยาม ดังที่ฝรั่งเศสได้สำรวจปราสาทต่างๆ ของหัวเมืองประเทศราชเขมร พร้อมทั้งมีการขนย้ายโบราณวัตถุจำนวนมากกลับไปยังฝรั่งเศส นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2402 ที่มีการค้นพบปราสาทนครวัด (ไกรฤกษ์ นานา 2547: 126-138) และเริ่มสำรวจดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของหัวเมืองประเทศราชลาวล้านช้างตั้งแต่ปี พ.ศ. 2403 (เติม สิงห์ขุติ 2499: 565) หากสยามจักใช้วิถีทางการทหารคงมีอาจทัดทานแสนยานุภาพของชาติตะวันตกได้ จึงต้องรับมือด้วยวิถีทางเดียวกัน คือการครอบครองงานศิลปกรรมของดินแดนใดถือเป็นการอ้างสิทธิเหนือดินแดนนั้น ซึ่งเป็นธรรมเนียมสากลระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ทำให้ในปี พ.ศ. 2402 รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้เรือเอาปราสาทขอมมาประดิษฐานที่เขามหาสวรรค์ (เขามโหสวรรค์ จังหวัดเพชรบุรี) และวัดปทุมวัน (วัดปทุมวนาราม กรุงเทพฯ) แต่ทำการไม่สำเร็จต้องระงับไปด้วยการต่อต้านจากกลุ่มชนในท้องถิ่นเมื่อปี พ.ศ. 2403 สร้างความวิตกกังวลให้กับชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก จนต้องส่งราชทูตเจริญสัมพันธไมตรีไปยังฝรั่งเศส (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) 2506:

569-581) ส่วนทางหัวเมืองประเทศราชลาวล้านช้าง สยามได้ขนย้ายโบราณวัตถุสำคัญมาตั้งแต่ครั้งศึกเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 แล้ว และการณ์นี้เห็นสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้นำพระเสริมมาประดิษฐานไว้ในพระบวรราชวัง

อีกทั้งสยามใช้วิธีตั้งรับกับจักรวรรดินิยมตะวันตกด้วยการจำลองแบบศิลปกรรมสำคัญของหัวเมืองประเทศราชมาไว้ในเขตพระราชฐานของสยาม เพื่อสร้างศิลปวัฒนธรรมร่วมอันบ่งบอกถึงความเป็นผืนแผ่นดินเดียวกัน ให้ประจักษ์แก่ชาติตะวันตก อาทิ ทางด้านการปกป้องดินแดนเขมร รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้จำลองแบบปราสาทขอมบนเขามหาสวรรค์ ซึ่งก็คือพระปราสาทแดงและเลียนแบบประติมากรรมรูปสิงโตของศิลปะเขมรเอามาไว้ในพระบรมมหาราชวัง (พัทวิสิริ เปรมงกุลนันท์ 2560: 353-364) เมื่อ พ.ศ. 2410 รับสั่งให้พระสามภพพายไปถ่ายแบบปราสาทนครวัดมาจำลองขึ้นในวัดพระศรีรัตนศาสดารามของพระบรมมหาราชวัง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) 2506: 693-696) ส่วนการปกป้องดินแดนลาวล้านช้าง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระธาตุพนมจำลองที่วัดบวรสถานสุทธาวาสของพระบวรราชวัง ทว่าด้วยเหตุผลหลายประการทำให้เขมรตกอยู่ในปกครองของฝรั่งเศสช่วงปลายรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2410 (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) 2506: 705) แล้วลูกหลานมายังลาวล้านช้างในรัชกาลต่อมา จึงแน่ชัดว่าสยามใช้งานศิลปกรรมแทนตัวตนของดินแดนในปกครองเพื่อต่อรองกับการล่าอาณานิคมตะวันตก

ส่วนประเด็นการสร้างพระธาตุพนมจำลอง ณ วัดบวรสถานสุทธาวาสไม่แล้วเสร็จทั้งค้างเอาไว้ นั่น ประการแรก เห็นเกี่ยวข้องกับพระบวรราชวัง ชำรุดทรุดโทรมอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงจำเป็นต้องเร่งบูรณะและสร้างขึ้นใหม่ในส่วนที่ใช้งานสำคัญก่อนจะสร้างพระธาตุองค์นี้ ประการที่สอง พระองค์ทรงพระประชวรมาหลายปีก่อนจะเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2408 ทำให้งานต่างๆ ยังคงค้างค้าง ดังที่รัชกาลที่ 4 ทรงสร้างพระที่นั่งบวรบริวัติสืบต่อมา ประการที่สาม รัชกาลที่ 4 ไม่โปรดศิลป์

วัฒนธรรมลาว ตามที่ทรงประกาศห้ามไม่ให้เล่นแอ่วลาวในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระประชวร (กรมศิลปากร 2554: 100) ส่วนประการที่สี่ การศึกข้างฝรั่งเศสได้เสร็จสิ้นลงด้วยการปักปันเขตแดนเขมรในปกครองสยามเมื่อ พ.ศ. 2410 แล้ว และประการสุดท้าย พระธาตุพนมมีเอกลักษณ์เฉพาะ จึงเป็นการยากที่จะจำลองให้เหมือนกับพระธาตุองค์จริง

นอกจากนี้ ไม่มีความเป็นไปได้เลยที่พระธาตุพนมจำลองจักสร้างขึ้น โดยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (พ.ศ. 2411-2428) ในรัชกาลที่ 5 เพราะพระองค์สร้างเพียงที่ประทับคือ พระที่นั่งสารโชรรัตนประพาस สืบต่อจากรัชกาลที่ 4 จนแล้วเสร็จเท่านั้น ด้วยเหตุที่สิ่งปลูกสร้างต่างๆ ยังคงอยู่ในสภาพดีครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณะเอาไว้ ประกอบกับการเมืองภายในสยามไม่สงบ โดยเกิดความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้า จนนำมาสู่วิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. 2417 และไม่มีความเป็นไปได้เช่นกันว่ารัชกาลที่ 5 จักเข้ามาสร้างหรือบูรณะสิ่งใดภายในพระบวรราชวัง เพราะหลังจากกรมพระราชวังบวรฯ ทิวคตในปี พ.ศ. 2428 วังหน้าก็เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ดังที่ในปีต่อมารัชกาลที่ 5 ทรงยกเลิกตำแหน่งพระมหากุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นมกุฎราชกุมาร จึงโปรดให้ปรับเปลี่ยนสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในวังหน้ามาใช้ในงานราชการ หากสิ่งใดไม่เป็นประโยชน์ก็โปรดให้รื้อถอนออกไป และในปี พ.ศ. 2440 ได้รื้อข้างทิศเหนือออกไปทั้งหมด คงไว้แต่พระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธารวาส (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ 2553: 78-84) จึงเห็นพระธาตุพนมจำลองจากภาพถ่ายเก่าเท่านั้น

ฉะนั้น แนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนมจึงปรากฏขึ้นโดยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ด้วยแรงศรัทธาที่มีต่อพุทธศาสนาและพระธาตุพนม เพียงแต่ไม่ใช่ธรรมเนียมสยามและสุวรรณคตไปก่อน เมื่อสยามรับวัฒนธรรมตะวันตกมาประยุกต์ใช้ตั้งรับกับจักรวรรดินิยมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระธาตุพนมจำลอง

ขึ้นเป็นครั้งแรก ตามพระราชนิยามส่วนพระองค์และการปกป้องผืนแผ่นดิน ให้รอดพ้นจากมหาอำนาจชาติตะวันตก จึงนับว่าพระธาตุพนมจำลองได้ถือกำเนิดขึ้นจากกษัตริย์สยาม เพราะกลุ่มชนลาวล้านช้างโดยทั่วไปอาจยากกล้าจำลองแบบพระธาตุพนม เนื่องด้วยจารีตประเพณีตามตำนานอุรังคธาตุ มีหลักเกณฑ์ว่าผู้สร้างหรือบูรณะพระธาตุองค์นี้จะต้องเป็นกษัตริย์หรือเจ้าเมืองผู้มีบุญญาธิการมากเท่านั้น การจำลองแบบพระธาตุพนมก็คงเหมือนกัน แต่ภายหลังผันแปรเปลี่ยนไปเหลือเพียงผู้มีบุญบารมีมากก็สร้างได้แล้ว

พระธาตุพนมจำลองกับการเปลี่ยนแปลงในดินแดน ลุ่มแม่น้ำโขงภายใต้การเมืองการปกครองสยาม

พระธาตุพนมจำลองของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะยอดบัวเหลี่ยมไม่ป้อมแต่ชะลุดขึ้นไป คงเกิดจากไม่ใช้ฐานบัวมารองรับยอดบัวเหลี่ยมและยื่นย่อสัดส่วนให้มีขนาดเล็กกว่าพระธาตุพนมมาก กลายเป็นต้นแบบในการบูรณะยอดบัวเหลี่ยมของพระธาตุพนมในช่วงรัชกาลที่ 5 ซึ่งน่าจะบูรณะก่อนช่วงเวลาในภาพถ่ายเก่าเมื่อปี พ.ศ. 2432 มาหลายปี และนับเป็นจุดเริ่มต้นให้กับงานสร้างพระธาตุพนมจำลองในยุคแรกเริ่มของอีสาน จึงได้ศึกษางานบูรณะพระธาตุพนมกับการจำลองแบบพระธาตุพนมกลุ่มนี้ เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นถึงการส่งผ่านทางด้านรูปแบบศิลปกรรมอันสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของสยาม ดังนี้

พระธาตุพนมจำลองแรงบันดาลใจสู่ศิลปกรรมสยาม: พระธาตุพนมได้รับการบูรณะระหว่างปี พ.ศ. 2410-2432 ทำให้ยอดบัวเหลี่ยมเปลี่ยนจากลักษณะป้อมเป็นสูงชะลุดขึ้นไปอีก และเหนือขึ้นไปปรับให้เป็นระบกล้อกับยอดบัวเหลี่ยม คล้ายคลึงกับระบบส่วนยอดของพระธาตุพนมจำลองในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งแตกต่างออกไปจากส่วนยอดของพระธาตุพนมครั้งบูรณะในยุคก่อน จึงแลดูประหนึ่งว่าพระธาตุพนมกลายเป็นศิลปกรรมของสยาม เพราะตามจารีตประเพณีในตำนานอุรังคธาตุคือผู้สร้างหรือบูรณะพระธาตุองค์นี้จักต้องเป็นกษัตริย์หรือเจ้าเมืองผู้มีบุญญา

ธิการมากเท่านั้น ชวนให้เชื่อว่าการบูรณะพระธาตุพนมครั้งนี้เป็นกุศโลบายของสยาม เพื่อรวมจิตใจของผู้คนในแถบนี้ให้ผูกไว้ในสยาม

เนื่องด้วยฝรั่งเศสเริ่มทำศึกกับเมืองญวนตั้งแต่ปี พ.ศ. 2401 และตีได้สำเร็จในปี พ.ศ. 2410 พร้อมกับเริ่มสำรวจดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาตั้งแต่ พ.ศ. 2403 เสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. 2435 (เติม สิงห์ขลุ่ย 2499: 565) แต่คิดจะขยายอิทธิพลเข้ามาในพื้นที่แถบนี้ตั้งแต่ พ.ศ. 2423 แล้ว (David J. Steinberg and other 1971: 177, อ้างต่อจาก ไพฑูรย์ มีกุล 2517: 91-92) ฉะนั้น ฝรั่งเศสคงสร้างความวิตกกังวลให้กับชนชั้นนำสยามอยู่มีใช้น้อย จึงชวนให้คิดเห็นว่างานบูรณะพระธาตุพนมครั้งนี้อาจเป็นฝีมือของชนชั้นปกครองสยาม เพื่อแสดงให้เห็นชาติตะวันตกรับรู้ถึงขอบเขตการปกครองของสยามในเชิงประจักษ์ ซึ่งเป็นวิถีทางสันติ เพราะไม่สามารถต้านทานแสนยานุภาพทางทหารของมหาอำนาจชาติตะวันตกได้

ครั้นในปี พ.ศ. 2434 รัชกาลที่ 5 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่มาปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองลาวล้านช้าง เพื่อต้านทานการขยายดินแดนของฝรั่งเศส (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร 2506: 370-371) แต่ในที่สุดฝรั่งเศสก็สามารถยึดครองดินแดนปากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในปี พ.ศ. 2436 ได้สำเร็จ โดยใช้ข้ออ้างที่ดินแดนแถบนี้เคยตกเป็นเมืองขึ้นของญวนมาก่อน (ไพฑูรย์ มีกุล 2517: 80-92) จึงสันนิษฐานว่าการบูรณะพระธาตุพนมในครั้งนี้อยู่ให้พื้นแผ่นดินปากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงรอดพ้นจากการยึดครองของฝรั่งเศสด้วยส่วนหนึ่ง และอาจจะเกี่ยวข้องกับแนวคิดพระธาตุประจำปีเกิดล้านนาด้วยอีกส่วนหนึ่ง (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 2 ของวิทยานิพนธ์)

พระธาตุพนมแห่งสยามกับการรักษาอาณาเขตปากฝั่งขวาแม่น้ำโขง: ในปี พ.ศ. 2444 พระครูวิโรจน์รัตโนบลได้บูรณะพระธาตุพนมตามรูปแบบเดิม ด้วยแรงศรัทธาในความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุองค์นี้ และสัมพันธ์ต่อการเมืองการปกครองของสยาม คือ ประการแรก สยามเคยใช้พระธาตุองค์นี้ด้านภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตกมาก่อนแล้ว และในครั้งนี้นี้ฝรั่งเศส

ก็ไม่ยอมลดละ สำนวณข้ามมายังฝั่งขวาของแม่น้ำโขงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2425 กระทั่งรวบรวมตีพิมพ์แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2438 (เอเจียน แอมอนิเย 2539: 1-216) ถึงแม้ว่าอังกฤษและฝรั่งเศสตกลงทำสัญญารับรองเอกราชสยามในบริเวณดินแดนสยามแท้ ในวันที่ 15 มกราคม พ.ศ. 2439 แล้วก็ตาม (สร้อยดี อ่องสกุล 2555: 397-401; มหาสิลา วีระวงส์ 2535: 171-173) สยามยังคงหวงแหนดินแดนในการล่าอาณานิคมของฝรั่งเศส จึงดำเนินการปฏิรูปการปกครองแบบเทศาภิบาลตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สืบต่อมา

อีกทั้งสยามสร้างกุศโลบายรวมกลุ่มชนและผืนแผ่นดินปากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้เป็นหนึ่งเดียวกันกับสยาม เป็นต้นว่า ในปี พ.ศ. 2442 รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกคำว่า “ลาว” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2556: 371; มหาสิลา วีระวงส์ 2535: 173) เพื่อสร้างความเป็นพวกพ้องเดียวกันกับสยาม นับเป็นจุดเริ่มต้นทำให้ “ลาว” (กลุ่มชนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง) ค่อยๆ กลายเป็น “ไทย” ในที่สุด แต่อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อเสียเปรียบในสนธิสัญญาคราวสูญเสียดินแดนปากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงระบอบหามมิให้สยามตั้งกองกำลังทหารในดินแดนปากฝั่งขวาแม่น้ำโขงเขต 25 กิโลเมตร (หจข. ร.5 ฝ.18.2/5) ส่งผลให้ในปี พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) ต้องสูญเสียรัฐชายขอบปากฝั่งขวาแม่น้ำโขงทางตอนบนคือแขวงไซบุรี สปป.ลาว ในปัจจุบัน (สร้อยดี อ่องสกุล 2555: 402-408) และทางตอนใต้อันได้แก่เมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองมโนไพรให้กับฝรั่งเศส เพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี (ไพฑูริย์ มีกุล 2517: 230-233) จึงชวนให้คิดเห็นว่าการบูรณะพระธาตุพนมครั้งนี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ปากฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนกลางรอดพ้นจากเงื้อมมือมหาอำนาจชาติตะวันตกมาได้ แต่ก็ทำให้หลักการแบ่งเขตแดนทางธรรมชาติของสยามหลายลงไปโดยสิ้นเชิงและกลายเป็นปัญหาในภายหลัง

ส่วนอีกประการความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาในดินแดนปากฝั่งขวาของแม่น้ำโขงกับการเมืองการปกครองของสยามดำเนินควบคู่กันมา ดังที่พระครูวิโรจน์รัตโนบลเป็นเจ้าของคณะเมืองอุบลราชธานี ซึ่งตามธรรมเนียม

ได้รับการแต่งตั้งจากสยาม รวมทั้งเมืองแห่งนี้เป็นเมืองแรกและศูนย์กลางเผยแผ่พุทธศาสนาธรรมยุติกนิกายตั้งแต่รัชกาลที่ 4 สืบมา ครั้งมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 วัดในเมืองนี้ก็มิขบขาทเพิ่มขึ้นคือ ทางด้านการศึกษาเป็นโรงเรียนสอนภาษาบาลีและภาษาไทย ก่อนจะแพร่กระจายไปยังเมืองอื่นๆ (เติม วิชาศุภกิจ 2546: 487-525) อันเป็นหนึ่งในกระบวนการสร้างรัฐชาติสยามที่ได้ประสิทธิผลมาก และสยามคงหมายลดทอนการต่อต้านจากกลุ่มชนในท้องถิ่นด้วย ดังที่เกิดขบขทผีบุญหรือผู้มีบุญช่วงปลายปี พ.ศ. 2444 แต่สยามก็สามารถปราบปรามลงได้เมื่อปี พ.ศ. 2445 (ไพฑูริย์ มิกุล 2517: 147-200; เตช บุนนาค 2524: 15-30) ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกันกับการบูรณะพระธาตุพนมในครั้งนี้

นอกจากนี้ในวันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2450 (นับตามปีพุทธศักราชใหม่) สมเด็จพระยามหาราชราชนิกุล เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จมา ณ พระธาตุพนม โดยมีพระครูวิโรจน์รัตโนบลเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ (มูลนิธิฯ 2538: 120-124) จึงเป็นไปได้ว่าการบูรณะพระธาตุพนม นำโดยพระครูวิโรจน์รัตโนบลครั้งนี้ นอกเหนือไปจากการทำนุบำรุงพุทธศาสนาแล้ว อาจเป็นการรวมจิตใจของผู้คนให้ฝึกฝึในสยาม และคงเกี่ยวข้องกับพระธาตุพนมจำลองรุ่นแรกในอีสาน เนื่องด้วยแนวคิดการจำลองแบบพระธาตุพนมที่เกิดขึ้นในชนชั้นนำสยามอย่างช้าที่สุดสมัยรัชกาลที่ 3 และนำมาปรับใช้ทางการเมืองการปกครองอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะการตั้งรับกับจักรวรรดินิยมตะวันตก ฉะนั้น สมเด็จพระยามหาราชราชนิกุลผู้มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างรัฐชาติสยามจึงอาจประยุกต์ใช้แนวคิดนี้กับการปฏิรูปการปกครองในพื้นที่อีสาน ดังที่หลังจากพระองค์เสด็จมาอีสานไม่นานก็ปรากฏพระธาตุพนมจำลองขึ้น และนิยมสร้างสืบต่อมาซึ่งสัมพันธ์กับการให้ความสำคัญต่อพระธาตุพนม ตามที่พระองค์ยกย่องเชิดชูให้เป็นหนึ่งในจอมเจดีย์แห่งประเทศไทย

พระธาตุพนมจำลองรุ่นแรกในอีสานกับแรงขับเคลื่อนสยาม: พระธาตุพนมจำลองสร้างขึ้นครั้งแรกโดยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณ วัดบวรสถานสุทธาราม และเป็นแรงบันดาลใจให้กับการบูรณปฏิสังขรณ์ พระธาตุพนมในช่วงรัชกาลที่ 5 ทำให้ยอดบัวเหลี่ยมเปลี่ยนจากลักษณะ ป้อมเป็นชะลูดขึ้นไป อันส่งผลต่อรูปแบบของพระธาตุพนมจำลองในยุคแรก ของอีสาน ได้แก่ พระธาตุท่าอุเทน พระธาตุเรณู พระธาตุนคร พระธาตุวัด พระธาตุ พระธาตุจำปา จังหวัดนครพนม และพระธาตุพระพุทบาทบัวบก จังหวัดอุดรธานี ดังที่พระธาตุเหล่านี้ยังคงรักษาระเบียบโครงสร้างของพระ ธาตุพนมเอาไว้ โดยมีฐานบัวคว่ำเตี้ยๆ รองรับเรือนธาตุซ้อนลดหลั่นกัน 2 ชั้น เหนือขึ้นไปเป็นชุดฐานบัวคว่ำทอ้งไม้ บัวคว่ำ และหน้ากระดานรับยอด บัวเหลี่ยมแบบชะลูดประดับลายดอกไม้กลม ส่วนยอดบนสุดเลียนแบบยอด บัวเหลี่ยมอีกครั้ง แล้วปักฉัตรวาลี ที่สำคัญคือพยายามเลียนแบบลวดลาย ประดับองค์พระธาตุ โดยเฉพาะเรือนธาตุชั้นแรกยังคงปรากฏนทรวงช้าง ทรงม้าประดับบนเสาหลอกประจํามุม เพราะในงานช่างช่วงหลังลงมา ไม่นิยมทำกันแล้ว

ในบรรดาพระธาตุพนมจำลองกลุ่มนี้ พระธาตุท่าอุเทนมีอายุเก่าแก่ ที่สุด (ภาพที่ 6) ด้วยมีจารึกหินทรายหน้าประตูทางเข้าพระธาตุระบุว่า สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2454-2459 โดยพระครูสีที่ศัลและคณะ สัมพันธ์กับ รูปแบบศิลปกรรมที่รักษาระเบียบของการประดับนทรวงช้างทรงม้า อย่างพระธาตุพนมได้ใกล้เคียงที่สุด คือแต่ละด้านมีนทรวงม้าข้างบน ทรงช้างข้างล่างประดับเสาหลอกประจํามุมทางซ้ายมือ ส่วนทางขวามี มีนทรวงช้างข้างบนทรงม้าข้างล่าง ยกเว้นฝั่งทางด้านขวาของพระธาตุ บนเสาหลอกประจํามุมทางซ้ายมือมีนทรวงช้างข้างบนทรงม้าข้างล่าง ส่วนทางขวามีนทรวงม้าข้างบนทรงช้างข้างล่าง ซึ่งผิดแผกไปจาก เรียบเบียมเดิม อาจเกิดจากความสับสน หรือเป็นลูกเล่นของช่าง และ หน้ากระดานรองรับยอดบัวเหลี่ยมยี่ดสูงชันอย่างมาก ทำให้ส่วนยอด เปรี้ยวชะลูดกว่าต้นแบบ สามารถมองเห็นได้ในระยะไกล ไม่ว่าจะจกเป็น งานคร่าวแรกสร้างหรือบูรณะ ก็ชวนให้คิดเห็นว่ามันนอกเหนือไปจากความ เชื่อความศรัทธาในองค์พระธาตุพนม ซึ่งประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ

เช่นเดียวกันแล้ว น่าจะเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองด้วย เพราะ พระธาตุดองค์นี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขง ซึ่งเวลานั้นผู้คนสองฟากฝั่งไปมาหาสู่กัน ในบริบทใหม่ บ้างก็อพยพจากฝั่งหนึ่งไปอยู่อีกฝั่งหนึ่ง (มหาสิลา วีระวงส์ 2535: 199) ฉะนั้นจึงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการจูงใจผู้คนในฟากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝักใฝ่ในสยามก็เป็นได้

อีกทั้งพระครูสีห์ศักดิ์ยังเป็นผู้ดำเนินการสร้างพระธาตุพระพุทธรูปบาท บัวบกที่เชื่อกันมาว่าก่อสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2460 (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ 2534: 228) สอดคล้องกับรูปแบบงานศิลปกรรมที่พระธาตุดองค์นี้ มีการประดับคนทรงช้างทรงม้าสลับท่าแห่งกันระหว่างเสาหลอกประจํามุมทางซ้ายมือกับขวามือ แลดูคลาดเคลื่อนไปจากเดิมและคลี่คลายไปจากพระธาตุท่าอุเทน จึงควรมีอายุหลังลงมาจากพระธาตุท่าอุเทน ที่สำคัญการสร้างในครั้งนี้มาจากแรงศรัทธาในพุทธศาสนา ด้วยความเชื่อเรื่องพระพุทธรูปที่ปรากฏในตำนานอรัญจกธาตุ ซึ่งคงเป็นที่มาของการจำลองแบบพระธาตุพนมแห่งนี้ และยากที่จะปฏิเสธได้ว่าพระธาตุดองค์นี้สามารถถึงผู้คนแถบเมืองเวียงจันทน์เข้ามาในดินแดนฟากฝั่งขวาแม่น้ำโขงหรืออีสาน ตามที่เล่าขานต่อกันมาว่ากลุ่มชนฟากฝั่งขวาและซ้ายของแม่น้ำโขงร่วมด้วยช่วยกันสร้างจนแล้วเสร็จ และบางหมู่บ้านในแถบนี้ก็ยังคงเชื่อถือกันมาว่าบรรพบุรุษของตนได้อพยพมาจากเมืองเวียงจันทน์

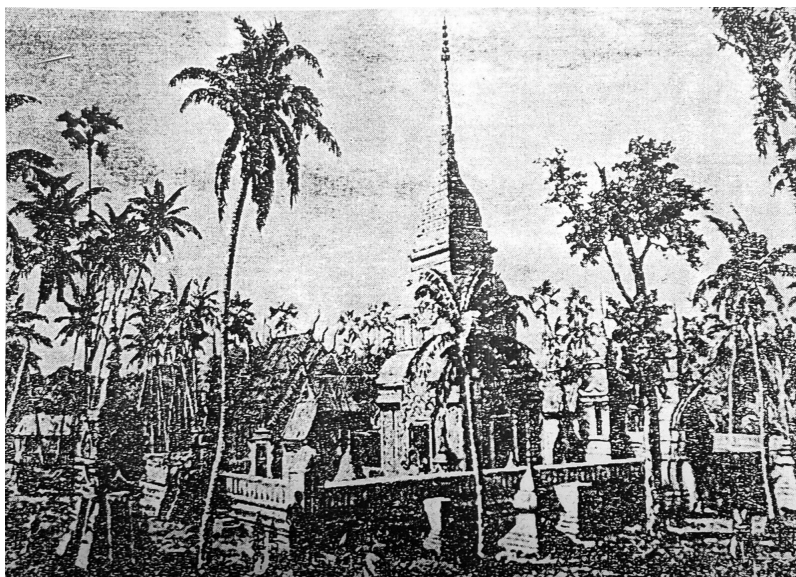
นอกจากนี้ พระธาตุเรณูถึงแม้มีรูปแบบคล้ายคลึงกับพระธาตุพนมมาก แต่จากระเบียบของการประดับคนทรงช้างทรงม้าผิดแผกไปจากแบบแผนเดิม โดยทุกเสาหลอกประจํามุมประดับคนทรงม้าข้างบนทรงช้างข้างล่าง แสดงให้เห็นว่าช่างไม่ได้ยึดถือตามขนบเดิมแล้ว ก็ควรจัดอยู่ในช่วงหลังลงมาจากพระธาตุท่าอุเทน ซึ่งสอดคล้องกับประวัติการสร้างของพระธาตุดองค์นี้ในปี พ.ศ. 2460-2461 โดยพระครูอินทร์และคณะ ที่สำคัญนายช่างคือพระภิกษุเม้า ชาวอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม (ถวิล ทองสว่างรัตน์ 2527: 47-49) น่าจะเป็นท่านเดียวกันกับที่ร่วมสร้างพระธาตุนครในปี พ.ศ. 2463-2465 เพื่อใช้ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ตามคำริของ

พระครูพนมมนครคณาจารย์ (2511: 6-13) แต่ที่พระธาตุเรณูเป็นวัดสำคัญที่เจ้าเมืองมากระทำพิธีตักน้ำพิพัฒน์สัตยา (กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ 2539: 106) และมีการบรรจุพระธาตุของพระอรหันต์ในภายหลังจึงเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนว่าพุทธศาสนาในอีสานดำเนินควบคู่กับการเมืองการปกครองของสยาม นอกเหนือไปจากนี้พระธาตุวัดพระธาตุและพระธาตุจำปา ถึงแม้ไม่พบประวัติการสร้าง แต่ก็น่าจะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนี้ ด้วยระเบียบงานประดับดังกล่าวคลี่คลายไปจากเดิมแล้วเช่นกัน จึงเห็นสัมพันธ์กับการรวมผู้คนในอีสาน เพราะพระธาตุพนมจำลองกลุ่มนี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นมีประธานฝ่ายสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของกลุ่มชนอีสาน ทำให้ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์จากสยาม และประธานฝ่ายฆราวาสคือเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัดของสยามร่วมด้วยนั่นเอง

สรุปและข้อเสนอแนะ

แนวความคิดจำลองแบบพระธาตุพนมก่อเกิดขึ้นโดยกรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเสพ ด้วยแรงศรัทธาในพุทธศาสนาและพระธาตุพนมเป็นสำคัญ แต่พระองค์เสด็จสวรรคตไปก่อน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงสร้างพระธาตุพนมจำลองขึ้นเป็นครั้งแรก ณ วัดบวรสถานสุทธาวาสตามพระราชานิยมส่วนพระองค์ เพื่อใช้เป็นสัญลักษณ์สื่อถึงกลุ่มชนและดินแดนในปกครองสยามต่อมหาอำนาจชาติตะวันตก ครั้นอาณาเขตและหลักการแบ่งเขตแดนทางธรรมชาติของสยามเปลี่ยนแปลงไป พระธาตุพนมจำลองก็ปรากฏขึ้นในดินแดนพม่าฝั่งขวาแม่น้ำโขงหรืออีสานของสยาม ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แสดงให้เห็นว่าพระธาตุพนมจำลองรุ่นแรกก่อเกิดขึ้นภายใต้การเมืองการปกครองสยาม เพื่อรวมจิตใจของผู้คนในแถบนี้ให้ผูกพันในสยาม และทำให้มหาอำนาจชาติตะวันตกตระหนักถึงอาณาเขตของสยาม ฉะนั้นเพื่อให้ประเด็นนี้ครบถ้วนทุกแง่มุมมากขึ้น ครั้งต่อไปจึงเห็นควรศึกษาจากทางด้านของมหาอำนาจชาติตะวันตก

ภาพที่ 1 ภาพถ่ายพระธาตุพนม พ.ศ. 2410
(ที่มา: ท่านคำ จำปาแก้วมณี, 2534: 140.)

ภาพที่ 2 ยอดบัวเหลี่ยมของพระธาตุพนมหล่อด้วยโลหะครั้งบูรณะสมัยพระครูหลวงโพนสะเม็ก

ภาพที่ 3 ภาพถ่ายพระธาตุพนม พ.ศ. 2432
(ที่มา: <http://pantip.com/topic/32651434>, 2 เมษายน 2558.)

ภาพที่ 4 ภาพถ่ายสมัยรัชกาลที่ 5 แสดงพระธาตุพนมจำลอง วัดบวรสถานสุทธาราวาส กรุงเทพฯ
(ที่มา: หวญ. 39/7, ก.002.)

ภาพที่ 5 ภาพถ่าย พ.ศ. 2439 แสดงพระเจดีย์วัดพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี
(ที่มา: <https://pantip.com/topic/31900029>, 15 มิถุนายน 2560.)

ภาพที่ 6 พระธาตุท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2534. **ประวัติวัดที่วราชอาณาจักร เล่ม 10.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- _____, 2539. **ประวัติวัดที่วราชอาณาจักร เล่ม 15.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- กรมศิลปากร, 2522. **จดหมายเหตุการณัฐประณัฐปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม ณ วัดพระธาตุพนม รวบรวมอาหาร อำเภอรธาตุพนม จังหวัดนครพนม พ.ศ. 2518-2522.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ พิมณศ.
- _____, 2554. **พระปิ่นเกล้า อ่าน เขียน เรียน “ฝรั่ง” รู้เท่าทันตะวันตก. สัจฉิบัตรเนื่องในวัน คล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม 2554.**
- กองทัพเรือ, 2549. **100 ปี การเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดโรงเรียนนายเรือ.** กรุงเทพฯ: กองทัพอ เรือ.
- กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2525. **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 4 วัดสำคัญ กรุง รัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ไกรฤกษ์ นานา, 2547. “สยามที่ไม่ทันได้เห็น ภาพสมัยรัชกาลที่ 4 ชี ‘ปล้น’ อังคอร์ ‘ค้น’ พิพิธภัณท์ ปารีส ‘พบ’ ของกลางเทียบ.” **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 25 ฉบับที่ 11 (กันยายน): 126-138.**
- จิรศักดิ์ เดชวงศ์ญา, 2541. **พระเจดีย์เมืองเชียงใหม่. เชียงใหม่: วรรณรักษ์.**
- ชาติรี ประกิตนทการ, 2550. **การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม. พิมพ์ครั้งที่ 2.** กรุงเทพฯ: มติชน.
- ถวิล ทองสว่างรัตน์, 2527. **ประวัติผู้ไทย และชาวผู้ไทยเมืองเรณูนคร.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ศรี อนันต์.
- ตำราขานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2518. **ตำนานพระพุทธเจดีย์. พิมพ์ ครั้งที่ 3.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____, 2553. **ตำนานวังหน้า. พิมพ์ครั้งที่ 8.** กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- _____, 2556. **นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊กส์ (2006).**
- _____, 2466. “อธิบายเรื่องพระบาท” ใน **ปุ่นโนวาทคำฉันท์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณ พิศรณณาการ.**
- เดช บุนนาค, 2524. **ขบถ ร.ศ. 121.** กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- เต็ม วิชาญพจนกิจ, 2546. **ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์.
- เต็ม สิงห์รัฐดี, 2499. **ฝั่งขวาแม่น้ำโขง เล่ม 1. พระนคร: คลังวิทยา.**

ท่านคำ จำปาแก้วมณี, 2534. (แปลโดย สมชาติ มณีโชติ). “ประวัติพระธาตุพนม ฉบับภาษาลาว.”
ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 12 ฉบับที่ 8 (มิถุนายน): 140-147.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (ข้า บุนนาค), 2506. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับ
หอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: คลังวิทยา.

ประภัสสร ชูวิเชียร, 2559. วัดร้างในบางกอก. กรุงเทพฯ: มติชน.

พนมนครคณาจารย์, พระครู, 2511. ประวัติพระธาตุนคร. พิมพ์ในโอกาสสมโภชฉัตรพระธาตุนคร
จังหวัดนครพนม เมื่อวันที่ 30 มีนาคม 2511.

พัสวีสิริ เปรมกุลนันท์, 2560. วัด-วัง ในพระราชประสงค์พระจอมเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: มติชน.

ไพฑูริย์ มีกุศล, 2517. การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสานในราชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: บรรณกิจเทรดดิ้ง.

มหาสิลา วีระวงส์, 2535. ประวัติศาสตร์ลาว. (แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์). เชียงใหม่: สถาบันวิจัย
สังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.5 ฝ.18.2/5. คำแปลร่างหนังสือสัญญาครั้งที่ 3 นายวิเลอร์ถึงกรมหลวง
เทวะวงษ์วโรปการ. ลงวันที่ 2 กันยายน ร.ศ. 112.

_____. วัดบวรสถานสุทธาวาส. หวญ. 39/7 ภ.002.

มูลนิธิสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา, 2538.
สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมาและ
มณฑลอุดรอีสาน ร.ศ. 125 พ.ศ. 2449. กรุงเทพฯ: วชิรนทร์การพิมพ์, พิมพ์เนื่องในวโรกาส
คล้ายวันประสูติ 21 มิถุนายน 2538.

วชิรนทร์ พุ่มพงษ์แพทย์, 2519. “ข้อมูลใหม่ที่ได้จากจารึกในพระธาตุพนม.” ศิลปากร 20. เล่ม
1-2 (พฤษภาคม-กรกฎาคม): 134-145.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2551. งานช่างสมัยพระนั่งเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: มติชน.

สรสวดี อ่องสกุล, 2555. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

สันติ เล็กสุขุม, 2548. ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม (ม.ร.ว. ปฐม คเนจร), 2506. “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน.” ใน ประชุม
พงศาวดารภาคที่ 4 เล่ม 3. พระนคร: องค์การคำของครูสภา.

อรุณ สันธนาภรณ์, 2554. พระบวรราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศ
รังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว 7 มกราคม 2554. กรุงเทพฯ: ชมรมกองทุนพระบวรราชาน
ุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว.

เอเจียน แอมอนิเย 2539. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438. (แปลโดย ทองสมุทร
โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์). เชียงใหม่: โครงการผลิตเอกสารส่งเสริมความรู้เกี่ยวกับ
ประเทศเพื่อนบ้าน สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ภาษาอังกฤษ

Steinberg, David J. and other, 1971. "The Kingdom of Thailand." In **Search of Southeast Asia** (pp. 176-313). U.S.A.: Praeger Publishers.